

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.264>
УДК 94(477)“1648/1764”

Богдан ГАЛЬ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології,
Мелітопольський державний педагогічний університет
ім. Богдана Хмельницького (Запоріжжя, Україна)
bogdan.gall@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3661-5616>

РЕВОЛЮЦІЯ, ЯКА ВІДБУЛАСЯ ДЕІНДЕ

Рецензія на книгу: *Олексій Сокирко. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764*

Київ: Темпора, 2023. 912 с.

Монографія київського історика О. Сокирка, яка вийшла друком наприкінці 2023 р., стала підсумком багаторічних плідних студій та амбітною спробою синтезу військової історії козацької політиї. Праця отримала схвальні відгуки колег [1] і була відзначена Міжнародною премією ім. Івана Франка, Премією ім. Леся Танюка «За збереження історичної пам'яті» та нагородою польського часопису «Przegląd Wschodni».

Дослідження складається з восьми розділів («Держава, створена на марші. Козацький Гетьманат і його військово-політична система», «Козацьке військо», «Наймані війська», «Козацькі “преторіанці”: надвірні та приватні війська», «Ultima ratio cossacorum: артилерія Козацького Гетьманату», «Міста, фортеці,

Цитування: Галь Б. Революція, яка відбулася деінде [Рец. на кн.: Сокирко О. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 264—269. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.264>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

гарнізони: фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті», «Знання й сила: військова освіта та література», «Держась воєнного обряду»: військові реформи Кирила Розумовського»), тридцяти одного підрозділу, карт, списку джерел і літератури, іменного й географічного покажчиків.

Така громіздка структура зумовлена масштабом авторського задуму та винятковим загальним обсягом монографії (912 стор.), а також необхідністю структурно виділити сюжети відносно другорядні, але досі недостатньо розглянуті у вітчизняній історіографії, як-от надвірні формування (поодинокі праці О. Васильєвої та В. Горобця), фортифікація (дослідження К. Липи, В. Вечерського, О. Коваленка та ін.), військова освіта (розвідки В. Панащенко, М. Яременка, В. Маслійчука й ін.).

Утім автор вважає, що й таке засадниче для його пояснювальної схеми питання як «форма державного устрою Гетьманщини (Війська Запорозького), її типологічна належність, модель і властивості в контексті політичних трансформацій раннього Нового часу» не стало у сучасній вітчизняній історіографії предметом системного аналізу та дискусій (за винятками праць В. Брехуненка, В. Горобця¹, В. Смоля, В. Степанкова); що у сучасних дослідженнях Гетьманщини описовість замінює типологізацію і структурно-функціональні пояснення; що глибокі рефлексії зупинилися на рівні праць істориків 1920—1930-х рр. (М. Грушевський, В. Липинський, Л. Окиншевич), трохи розширених закордонною українською історіографією 1980—1990-х рр. (Ф. Сисин, З. Когут) (с. 35—36). Тим важливішим видається завдання проаналізувати саме концептуальний вимір запропонованої автором синтези.

У центрі уваги історика знаходиться свідомо впроваджена Гадяцькою угодою (1658 р.) тричленна модель війська: станове ополчення, найманці та корпус артилерії. До створення ключового елементу — найманого війська — взявся ще Б. Хмельницький (с. 844). Утім лише за І. Виговського та його наступників було визначено організаційні засади і джерела фінансування найманців, що й призвело до усвідомлення останніх як потенційної основи війська Гетьманщини (с. 400—401). У часи Д. Многогрішного наймані формування набули постійного характеру, а П. Дорошенко завів місцевий вербунок, поділ на піхоту та кінноту, платню зі скарбу (с. 416), зробивши найманців дешевшими й боєздатнішими за козацьке

¹ Чергова праця В. Горобця побачила світ одночасно з «Козацьким Марсом...», що дозволяє простежити взаємні впливи, спільні підходи й важливі відмінності в інтерпретаціях тих самих феноменів [2].

ополчення, хоч і не такими дисциплінованими та контрольованими, як хотілося б гетьманам. Вододілом історії гетьманського найманства визначено 1726 р., коли з ліквідацією піхотної частини наймане військо втратило свою структурну цілісність, перетворившись на допоміжний контингент при козацькому ополченні (с. 490, 520). Примітно, що автор «Козацького Марсу...» відмовився від запропонованої ним раніше у праці «Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр.» (2006 р.) дихотомії «військо — армія» та визначення найманців як «війська, яке не стало армією».

Інший елемент запроєктованої І. Виговським військової моделі — корпус артилерії — описується як загалом децентралізований, неуніфікований, організаційно й фінансово немоделізований, відносно небоєздатний і несамодостатній, до чого на останньому етапі існування Гетьманщини також доклалася «рестрикційна політика Росії» (с. 663).

Наслідком констатованої недорозвиненості найманих структур (перш за все піхоти) й корпусу артилерії стало використання як основи гетьманського війська козацького ополчення (територіальна міліція, козацьке військо-стан), заснованого на обов'язку військової служби козацької верстви, структурованого за територіальним принципом і фінансованого коштом місцевих бюджетів (с. 847). Це відрізняло Гетьманщину від більшості «мілітарно успішних країн Європи», які у XVIII ст. робили акцент на регулярну армію, комплектовану шляхом вербування, а рекрутовані територіальні формування ставали допоміжними (с. 848).

При цьому автор пише про спільну з тими самими країнами «загальну елімінацію станової військової служби», що в Гетьманщині проявлялася в невпорядкованості обліку, уповільненні мобілізації, відсутності прагнення до служби, сприйнятті її як обтяжливої повинності, а не лицарської честі (звідси розповсюдження практики наймитування), розширенні невійськового компоненту («на послугах дому» старшин) аж до нехтування службою, і, врешті, у втраті боєздатності вже незабаром після 1659 р. («якщо не вичерпало свій ресурс, то принаймні втратило той бойовий потенціал, що мало на початку Хмельниччини») (с. 397). З часом занепале козацьке ополчення перетворилося з «паритетного у воєнному аспекті союзника Московії» на допоміжний збройний контингент російської імперської армії (с. 848, 850).

Окреслені в «Козацькому Марсі...» причини неповної або неналежної реалізації запроєктованої військової моделі можна поділити на внутрішні й зовнішні. До перших віднесемо спротив козацької верхівки вкупі з відсутністю політичної волі гетьманів. Пояснення цих причин спонукає автора до розлогіх екскурсів у соціальну й політичну історію та, по суті, хоч у праці це й не концептуалізовано, вписує військову модель в іншу (не названу) тричленну модель «стан — військо — держава», де кожен компонент так само потребує численних пояснень і чи то обережного маркування як «ранньомодерна», чи, з огляду на ідеальний тип (і пізніші зразки), — як «недо-».

Станова структура Гетьманщини визначається в монографії як поєднання козацького війська, що грає роль осердя суспільної системи, та успадкованих від Речі Посполитої «дореволюційних станів» — церкви й міст, причому ці еле-

менти недостатньо синхронізовані та борються один з одним (с. 26, 76). Запропонована в «Лицарях другого сорту...» схема еволюції козацтва загалом залишилася незмінною: позастанова соціо професійна спільнота (чи то конгломерат військовослужилих корпорацій) до «Хмельниччини» й панівний (легітимний) лицарський стан (чи стан у процесі формування) після (с. 183, 208, 365, 406, 519, 849—850). Одночасно відзначається недоформалізованість, відсутність обліку та чітких критеріїв належності до стану (с. 282), загальна інволюція з поступовою втратою воєнного значення (с. 318), аж до парадоксального, на перший погляд, висновку про те, що козацтво Гетьманщини до кінця так і залишалося конгломератом військовослужилих корпорацій² (с. 275).

Уникнути заявленої суперечності (стан чи все ж конгломерат корпорацій?³) дозволяє інший висновок, а саме, що в боротьбі за станові права (Козацька революція) цей конгломерат військовослужилих корпорацій сформував військо, яке не досягло своєї мети — формування стану, натомість набуло окремих ознак ранньомодерної держави, тільки створеної не станом в інтересах стану, як стверджує автор (с. 318), а, скоріше, військом для захисту привілеїв цілого війська й окремих військовослужилих корпорацій у його складі.

Блокування козацькою верхівкою організаційних і дисциплінарних реформ війська автор пояснює, з одного боку, «світоглядними засадами та системою цінностей» (с. 704), а з іншого — страхом втрати слідом за військовим значенням політичних і соціальних позицій через поширення «регулярства» й добре дисциплінованої та контрольованої професійної армії (с. 413, 724—725). Відносний успіх блокування мав наслідком перетворення «цілком професійної вояцької касты» на соціальну та політичну еліту Гетьманщини з поступовою її «демлітаризацією», в той час як у Західній Європі йшов зворотний процес — пристосування старої еліти до «нових вимог професіоналізації війни» (с. 724).

Гетьманат у сенсі політичної надбудови, уособлюваний гетьманом і його найближчим оточенням, зміг на короткий час дистанціюватись від устремлінь козацької верхівки та запропонувати модель війська, що поступово нівелювала позиції тієї верхівки. Але, за оцінкою автора, вже того самого 1658 р. гетьманський авторитаризм поступився старшинській (полковницькій) олігархії. Сталий компроміс між ними було врешті знайдено ціною відмови від розбудови фінансової системи та найманого війська, гарантій привілейованого соціального статусу й політичних прав старшини, «консервації недостатньо сильної і централізованої влади гетьмана».

Виходячи з запропонованих автором характеристик ранньомодерної держави, ключовими з яких є суверенна (обмежена лише божими та природними

² В. Горобець так само воліє говорити про «групи населення», про «стан дифузії» соціальної структури Гетьманщини «впродовж усієї її історії», відсутність «уніфікованої моделі соціальної стратифікації», — при цьому у загальних висновках так само не піддавати сумніву факт «утвердження козацького стану в якості провідної упривілейованої соціальної верстви» за результатами Козацької революції [2, с. 108—109, 113].

³ Видається, це один із тих випадків, коли автор намагається узгодити новаторський зміст дослідження і традиційні висновки.

законами) влада правителя та політичної еліти над певною територією і стійкі інститути публічного управління (с. 28), видається сумнівним визначення продукту означеного гетьмансько-старшинського компромісу саме як ранньомодерної держави. Якщо написання слова «гетьманат» у праці то з великої, то з малої літери є не випадковим, то саме цей термін міг би використовуватися замість поняття «ранньомодерна держава» для позначення ситуативно сконструйованої моделі політичної системи саме Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст., уникаючи (непотрібних) порівнянь із «типовими» ранньомодерними державами доби Старого режиму з їхньою тенденцією до концентрації влади, уніфікації права, раціоналізації бюрократії, професіоналізації армії.

Серед зовнішніх причин недовпровадження тричленної моделі війська назвемо орієнтацію на річпосполитський спадок, відносну ефективність наявної архаїчної моделі війська в регіональних конфліктах (с. 133, 699) і «посередництво імперій» (власне Російської), тобто визначення місця Гетьманщини у східноєвропейському геополітичному трикутнику Річ Посполита — Російська імперія — Османська імперія.

Порівняно з «Лицарями другого сорту...», в «Козацькому Марсі...» автор дещо змістив акценти щодо імперського впливу. Так, російський уряд уже не стільки стоїть на заваді військового реформування, скільки висловлює невдоволення «повільністю і неповороткістю військової машини Гетьманщини» (с. 831), прагне «тіснішої інтеграції та реформування військових інститутів» (с. 847), урешті поступово інтегрує гетьманське військо до реалій модерної військової справи (с. 743). Петербург названо «традиційним промотором військових реформ» (с. 332), а Мілітарну революцію на теренах Східної Європи — такою, що відбувається винятково за посередництва імперій (с. 178).

Запропонований М. Робертсом і Дж. Паркером концепт «мілітарної революції» в «Лицарях другого сорту...» вповні застосовувався до реалій Гетьманщини, — «те, що видається влучним у стосунку до європейської історії, для історії України [...], здається, має свій не менш промовистий сенс» [3, с. 7]. Але в «Козацькому Марсі...» автор відмовився від цієї пояснювальної моделі, заявивши, що вивчення військових інститутів та воєнної активності Гетьманщини «аж ніяк не передбачає прямого порівняння й тим паче накладання концепту Мілітарної революції на місцеві реалії. Це було б надто примітивним і некоректним порівнянням» (с. 24—25).

Аби зрозуміти причину цієї відмови, варто згадати сформульовані в «Лицарях другого сорту...» характеристики ідеального типу Мілітарної революції: поява регулярної армії; переважання у структурі регулярних армій піхоти й артилерії; девальвація ролі старого дворянства [3, с. 45]. Всі ці характеристики у випадку Гетьманщини дійсно розвинуті недостатньо, але те саме можна сказати й про цілу Гетьманщину як стан — військо — державу.

Обираючи між висновками про поразку Мілітарної революції (в гетьманській версії) і про фоновий (імперський) режим уповні успішного її (революції) здійснення, автор зробив свідомий вибір на користь останнього, хоча насправ-

ді ці висновки зовсім не конфліктують, і, можливо, що саме передчасна поразка гетьманської спроби Мілітарної революції не лише передувала успішній імперській, а й уможливила її. Втім така інтерпретація знаходиться вже за межами запропонованого дослідження.

Знайомство з цілим науковим доробком О. Сокирка переконує, що кожна його книжка виступає прологом до наступної, накреслює не лише її окремі теми, а й пропонує гіпотези на перевірку. Все починається з неочевидного, на перший погляд, а точніше навіть маргінального для вітчизняної історіографії сюжету, розсипаючись далі на безліч статей для вивчення вузьких і раніше зовсім недосліджених тем, виходячи зрештою на синтезу. В «Козацькому Марсі...» автор натякає на поле можливих подальших студій. Залишається лише здогадуватися, що це буде за ще один підхід до всебічного дослідження Гетьманщини, і чекати на нього.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kondratiev, I. Sokyрко O. Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii. 1648—1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 s., il., kart., tabl. *Sivrianskyi litopys*. 2024. 3: 167-169. <https://doi.org/10.58407/litopis.240315> [in Ukrainian].
[Кондратьев І. Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл. *Сіврянський літопис*. 2024. № 3. С. 167—169. <https://doi.org/10.58407/litopis.240315>].
2. Horobets, V. Ukraina ta imperiia v rannomodernu dobu: chy bula Kozatska derzhava failed state? Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Горобець В. Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава failed state?. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 116 с.].
3. Sokyрко, O. Lytsari druhoho sortu. Naimane viisko Livoberezhnoi Hetmanshchyny 1669—1726 rr. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. Київ: Темпора, 2006. 280 с.].

Надійшла / Received 09.12.2024

Bohdan Hal

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Docent at the Department of History and Archeology,

Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University (Zaporizhzhia, Ukraine)

bogdan.gall@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3661-5616>

A REVOLUTION THAT TOOK PLACE ELSEWHERE

Book review:

Oleksii Sokyрко. Cossack Mars. The State and the Army

of the Cossack Hetmanate during the Military Revolution, 1648—1764

Kyiv: Tempora, 2023. 912 p.